

מן השמים הוא

החלפת הבכורים בלוויים לוותה בהגרלה. מספר הלוויים נמוך ממספר הבכורים וחלק מן הבכורים נאלצו לפדות עצמם בממון. רוב הבכורים, עשרים ושניים אלף מהם, יוחלפו בלוי ובחנים. אך מאתיים שבעים ושלושה בכורים ישלמו בעבור הפדיון חמישה שקלים מכיסם. ניתן היה לחשוב על סידור שיש בו צדק חלוקתי נכון יותר. לפיו הנטל יחולק בשווה וכל הבכורים ישתתפו בהוצאה הכוללת, אולם, ההכרעה האלוקית כאן היתה שמי שזקק לשירות הזה ישלם את מחירו. חז"ל ובעקבותיהם הראשונים ניסו ליישב את עשיית הגורל עם הצורך בהליך הגון. הם גם לא נמנעו מלבחון את תקינות הנוהל ולעצב בעקבותיו את אופיה של ההגרלה.

אמר משה: כיצד אעשה להן לישראל? אם אומר לו תן לי פדיון וצא - יאמר לי: כבר פדאני בן לוי.

מה עשה? הביא עשרים ושנים אלפים פיתקין... (בבלי, סנהדרין יז, א)

החשש של משה היה שיהיו בכורים ש'יסתדרו' בעצמם. אולי חשש גם מכך שהמקורבים והמקושרים ימצאו לוי לעשות איתו את עיסקת החליפין. אפשרות אחרת שמשה חשש ממנה היא שכולם יחמקו בתואנה ש'כבר פדו את עצמם'. רק מעקב אחרי התהליך עשוי להוביל ליישום תקין ומלא. לכן, הוחלט על ריכוז פעולת הפדיון בידי משה במקום להטיל את המלאכה על הציבור.

דרך הכנתה של ההגרלה אף היא עברה תחת ביקורתם של חז"ל. ההבנה הראשונה כפי שהיא כאן בבבלי ומובא גם במקורות אחרים היא שההגרלה נעשתה באופן שנכתבו עשרים ושנים אלף פתקים עליהם נכתב "בן לוי" וכי כל מי שעלה בידו פתק כזה נפדה על ידי לוי. ואילו על גבי מאתיים שבעים ושלושה פתקים נכתב "חמישה שקלים", מי שהוציא פתק כזה נדרש לשלם את דמי פדיונו. לפי הפירוש הזה הגורל מועיל לכל הפחות בסילוק האפשרות להעדפות ופרוטקציות: "כל מי שעלה בידו בן לוי היה אומר לו כבר פדאך בן לוי וכל מי שהיה עולה בידו חמשת שקלים היה אומר לו מה אעשה לך מן השמים הוא" (ירושלמי, סנהדרין פ"א).

ההסדר הזה פותר את בעיית הגבייה, וקובע את זהות המשלמים ללא מעורבות אדם וללא כל מעשה מפלה. עם זאת, ההליך מוליד בעיות מוסריות אחרות. אדם שמגיע בין המאתיים האחרונים, יוכל לטעון שפתק החמישה שקלים שלו אינו פרי "גורל עיוור". לא הייתה אפשרות אחרת, כיוון שבואו המאוחר להגרלה גרם לכך שלא נותרו פתקי "בן לוי". שני פתרונות מוצעים לבעיה זו בירושלמי. פתרון אחד שהושמע בעניין הוא שבפועל פתקי חמישה שקלים יצאו לסירוגין עם פתקי בן לוי וכך הוכח בשטח שהפתקים הללו לא נותרו לאחרונים (ראו גם: שו"ת רב"ז ח"ב, תשעט). אולם, זהו פתרון שבדיעבד, ועל כן, אינו מניח את הדעת. פתרון אחר המובא שם גורס תיקון באופייה של ההגרלה ומתארה באופן שונה: "אלא כך עשה נטל שנים ועשרים אלף פיתקין וכתב לוי ורע"ג וכתב עליהן לוי ורע"ג כתב עליהן חמשת שקלים והטילן לקלפי". לפי הפתרון הזה, לכל אחד היתה ההזדמנות לקבל פתק שעליו רשום "בן לוי". כי פתקי "בן לוי" היו רבים וכמספר כל הבכורים. ורק הפתקים שעליהם נרשם חמישה שקלים היו במספר המדויק הנדרש. כך לכל אחד ואחד היתה אפשרות היפותטית להיפדות על ידי לוי. התמעטות הפתקים לא מנעה את האפשרות. ורק נס הוא שהתוצאה הייתה שמספר המשלמים היה מדויק.

אמנם, פתרונו של הירושלמי אינו מלא. על פי תורת ההסתברות קיים פער בסיכויי הפטור של כל אחד מן המגרילים. עם התקדמות ההגרלה משתנה היחס בין פתקי הפטור ופתקי החובה. ככל שיילקחו יותר פתקים שעליהם כתוב בן לוי, כך פוחתים סיכויי המגרילים הבאים לפתק כזה. עבור הראשונים שבמגרילים כמעט שאין סיכוי להוציא פתק שעליו כתוב חמישה שקלים. כי הרוב המוחלט של הפתקים הוא של "בן לוי". לפיכך, הטענות על חוסר שיוויון עשויות להתעורר גם בעקבות גורל כזה ומכאן קצרה הדרך גם לערער על מידת הקשר שלו ל'מעשה שמים'.

לבעיה זו הוצע פתרון בפירושו של ר' חיים פלטיאל. לדבריו ההגרלה היתה במספר פתקים המתאים לצורך המעשי. מספרם של פתקי בן לוי כמספרם של בני לוי ומספר הפתקים של חמישה שקלים כמניין הזקוקים לפדיון כסף. אולם, כל אחד שהגריל פתק החזיר את הפתק חזרה להגרלה. כך כל מגריל עמד בפני אותן אפשרויות והסתברות זכייה. ניתן לראות שבהצעה זו יש אמנם פתרון לשאלת שיוויון ההזדמנויות, אך יש ויתור גדול על הסדר ועל ההיגיון.

נראה שבתנחומא מובעת בעיה נוספת. אם לכל אחד יש שתי אפשרויות, האחת להיפדות על ידי בן לוי והשניה לשלם, על ההגרלה לשקף את היחס השווה בין האפשרויות כך שכל אפשרות תהיה אפשרית כמו חברתה. לכן, ר' נחמיה מתאר הגרלה שונה:

רבי נחמיה אומר ... אלא כך עשה משה נטל פתקין כמנין כל הבכורות וכתב בהן לוי, ועוד פתקין אחרים כמנינם וכתב בהן חמשה סלעים, טרפן ונתנן בקלפי והיה אביו של בכור פושט ידו בקלפי אם עלה בידו מחמשה סלעים נותן חמשה סלעים (תנחומא, במדבר, כא).

לשיטת ר' יהודה מספר הפתקים של בן לוי ומספר הפתקים של חמישה שקלים היה זהה. כך ההסתברות להגריל בן לוי או חמישה שקלים היה זהה לחלוטין. אך שוב, לאחר הוצאת אחד הפתקים כל המאזן משתנה. וסיכויי השני שונים משל הראשון. לכן, הריב"א מוסיף שפתקים שהוצאו הוחזרו לתוך ההגרלה שוב. (ריב"א במדבר, יא כו).

ממכלול הדיונים ניכרת הערנות של חז"ל, של המדרשים ושל הפרשנים לשאלת עיצובו של הגורל בזיקה לצדק, למוסר ולעקרונות של נוהל תקין. כולם ראו חופש לעצב את הגורל בהתאם לדרישות שהציבו. עולה שאף שהגורל מהווה נתיב ודרך לאדם להסתלק ולפנות מקום לשכינה לפעול, הצדק צריך להיראות ולא רק להיעשות. הנחת היסוד של כלל הפירושים היא שהתורה מחויבת לאמות המידה הללו. וכי לא ייתכן שיוצע הסדר מפלה גם אם תוצאתו מדויקת וניסית. רק פעולה מבוררת וזכה מהטיה רק כזו שאין בה פנים לכאן ולכאן, יש בה הכח להנכיח את רצון השכינה בעולם. הצד השני של המאמצים הבלתי נלאים הללו לתקן את ההסדר כראוי לו, היא שאין סוף לבעיית העוול. העיסוק האובססיבי הזה יכול לשתק מערכות שלמות. ויש בו בסופו של דבר חוסר הבנה בסיסי לכך שמתר להשתדל ולהתאמץ עד רמה מסוימת. מאמצים מיותרים בסופו של דבר מסרבליים את המערכת ויש בהם גם החטאה של הרעיון המרכזי והעיקרי: "מן השמים היא".